''ग्रामीण महिला सक्षमीकरण आणि सामाजिक विकास''

डॉ. चव्हाण बी. एम.
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख,
आनंदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय,
कडा ता. आश्टी जि. बीड

गोशवारा: अलीकडील काळामध्ये महिला सक्षमीकरण हा विशय एक महत्वाचा मुद्दा म्हणून समोर आला आहे. वास्तविक पाहता स्त्री–पुरुश यांच्यामध्ये नैसर्गिक प्रकृती भिन्नता वगळता इतर विषेश असा फरक नाही. एकमेकांना पुरक अषी समाज जिवनातील ती दोन अंग आहेत. तरी परंतु स्त्री ही जीवनभर पुरुशाच्या अश्रीत कषी राहिल हेच पाहण्यात आले. प्राचीन काळापासून महिलांचे अस्तीत्व जाणून घेतल्यास असे दिसून येते की, महिलांच्या वाटयाला आलेल्या मर्यादित भूमिका, अज्ञानामुळे आत्मविष्वासाचा अभाव व ठराविक स्वरुपाचे सरकार या सर्व बाबी त्यांच्या विकासातील अडसर ठरल्या. आधुनिक काळात स्त्री सक्षमीकरणासाठी जागतिक पातळीवर, देषपातळीवर, राज्यपातळीवर, गावपातळीवर, षासकीय, प्रषासकीय, सामाजिक, राजकिय घटनात्मक अषा अनेक क्षेत्रात तरतुदी करुन त्यांची काटकोरपणे अंमलबजावणी करुन स्त्री ही पुरुशाच्या बरोबरीने कार्य करण्यासाठी सक्षम आहे हे त्यांच्या अलीकडील काळात दिसून येत आहे.

प्रास्तावना: प्राचीन काळापासून पुरुशप्रधान संस्कृतीच्या वरवंटयाखाली भरडल्याजाणाऱ्या महिलांना सामाजिक आर्थिक व राजकीय स्वातंत्र्य समता आणि प्रतिशठा प्राप्तकरुन देण्यासाठी स्वातंत्र्यपूर्वकाळात भारतीय समाजसुधारणा करणे व स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने मोलाची भूमिका पार पाडली आहे. भारतीय राज्यघटनेतील तरतुदींना अनुसरुन देषातील ग्रामीण महिलांच्या सबलीकरणासाठी विविधयोजना तयार करुन त्यांची अंमलबजावणी केली आहे. त्यामुळेच आज काही प्रमाणात महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकिय सक्षमीकरणास चालना मिळत असल्याचे दिसून येते.

ग्रामीण महिला आणि पंचायत राज: स्त्रीयांसाठी सर्वात मोठा अडथळा म्हणजे पुरुशवर्गाचे अधिकारगाजवण्याची वृत्ती हा आहे. त्यामुळे स्त्रीयांना राजकिय अधिकार सत्तापदे मिळाली नाही आणि स्त्रीवर्गाच्या विकासाला पुरुशवर्गाचा मनापासून पाठिंबा मिळाला नाही. स्थानिक प्रषासनात महिलांच्या परिस्थीतीत बदल घडवण्यासाठी 1993 मध्ये 73 वी घटनादुरुस्ती झाली. या घटनादुरुस्तीनुसार भारतात पंचायतराजसंस्थामध्ये महिलांसाठी 1/3 म्हणजेच 33 टक्के पेक्षा कमी नाही इतक्या जागा आरक्षित ठेवण्यात आल्या आणि स्त्रियांचा राजकारणात कायदेषीर प्रवेषाचा मार्ग मोकळा झाला. तर दुसऱ्या बाजूने त्यांच्यातील उदासिनता, निश्क्रियता यांचे उच्चाटण होवून महिलांमध्ये एक प्रकारची जाणीव–जागृती निर्माण झालेली आहे. महाराश्ट्रात जिल्हापरिशदांमध्ये 1962 पासून पंचायतराज कार्यान्वित आहे. स्थानिक प्रषासनाच्या उद्देषाने प्रेरित होऊनही लोकषाही विकेंद्रीकरणातून या पंचायतराज्यातील त्रिस्तरीय रचनेमध्ये जिल्हापरिशद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत या संस्थामधून अनेक विविध उपक्रम महाराश्ट्रातील पंचायतराज राबवित आहे तर महिलाही काही उपक्रम राबवित आहेत. व स्वतंत्रपणे कार्य करीत आहेत. केवळ चुल आणि मुल न सांभाळता त्या राजकारण आणि प्रषासनाकडे वळत आहेत. महिलांचा हा दर्जा 73 व्या घटनादुरुस्तीनुसार सुधारलेला दिसून येतो. उदा. महानगरपालिकेचे अध्यक्षस्थान तसेच पंचायत समिती सभापती, ग्रामपंचायतीच्या सरपंच. षिक्षणाच्या क्षेत्रातही महिलांनी मोठी झेप घेतलेली आहे.

भारतीय राजकारणात महिलांचा सहभाग: स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून भारतीय राजकारणात महिलांचा सहभाग दिसून येतो उदा. महाराणीलक्ष्मीबाई, झाषीचीराणी, अहिल्याबाईहोळकर, रझियासुलतान, राणीताराबाई, चांदबीबी या महिला आपल्या प्रयत्नातून स्वातंत्र्यपूर्व काळात सत्तेवर आल्या होत्या. यांचीच प्रेरणा घेवून भारतीय राजकारणात भारतीयमहिला यामध्ये सरोजनी नायडू, कमला नेहरु, राजकुमारी अमृता कौर, उशामेहता, अरुणा असफअली यासारख्या महिला भारतीय आंदोलनात अग्रभागी होत्या.

आपल्या हिमतीने व स्वकतृत्वाने षासन व प्रषासनातील उच्च पदे प्राप्त करुन महिला या पुरुशांपेक्षा कोणत्याही बाबतीत कमी नाहीत हे सिध्द करुन दाखविले आहे. यामध्ये प्रामुख्याने विजयालक्ष्मी पंडीत (युनो प्रतिनिधीत्व), सुचेता कृपलानी (उत्तर प्रदेषच्या मुख्यमंत्री), नंदिनी सत्पथी (ओरिसाच्या मुख्यमंत्री), इंदिरा गांधी (भारताच्या पंतप्रधान), प्रतिभा पाटील (भारताच्या राश्ट्रपती), राबडीदेवी (बिहारच्या मुख्यमंत्री), जयललीता (तामीळनाडूच्या मुख्यमंत्री), ममता बॅनर्जी (प.बंगालच्या मुख्यमंत्री) याषिवाय सोनिया गांधी, मनेका गांधी, सुशमा स्वराज, गिरीजाव्यास, उमाभारती, विजयाराजेषिंदे, षिलादिक्षीत अषा अनेक महिलांचा समावेष आहे कि ज्यांनी भारतीय राजकारणात व प्रषासनात, समाजकारणात महत्वाचे बदल केले आहेत.

स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील महिला नेतृत्वः भारतातील स्थानिक स्वराज्यसंस्था प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहेत. या संस्थांच्या संदर्भात स्वातंत्र्यपूर्वकाळात व स्वातंत्र्यकाळातही अनेक कायदे संमत करण्यात आले. या कायदयामध्ये महिलांसाठी आरक्षण ठेवल्याचा फारसा उल्लेख सापडत नाही. 1957 मध्ये केंद्रसरकारने स्थापन केलेल्या श्री. बलवंतराय मेहता समितीने स्थानिक स्वराज्यसंस्थामध्ये दोन महिला प्रतिनिधीची तरतूद केली होती मात्र खऱ्या अर्थाने आरक्षणाची सुरुवात कर्नाटक जिल्हापरिशद, तालुका पंचायत समिती, मंडळ पंचायत आणि नविनपंचायत अधिनियम 1983 नुसारच झाली असे म्हणावे लागेल. कारण या अधिनियमातील तरतूदीनुसार 25 टक्के जागा आरक्षित ठेवण्यात आल्या.

पंचायतराजसंस्थेमध्ये महिलाप्रतिनिधीत्व आरक्षणाच्या माध्यमातून निष्चित करणे गरजेचे होते. 1989 मध्ये 64 वी राज्यघटनादुरुस्ती विधेयक संसदेसमोर मांडण्यात आले. मात्र हे विधेयक मंजूर होवू षकले नाही. इ.स. 1991 पूर्वी कर्नाटक, ओरिसा, केरळ आणि महाराश्ट्र या चार राज्यांनी महिलांसाठी 30 टक्के आरक्षणाची तरतूद केली. 73 व्या घटनादुरुस्तीपूर्वी या चार राज्यात आरक्षण होते. 73 व्या व 74 व्या राज्यघटनादुरुस्तीनंतर भारतीय संविधानात दुरुस्ती करुन 33 टक्के महिला आरक्षणाची तरतूद केली. फेब्रुवारी 1997 मध्ये नवी दिल्ली येथील सामाजिक विज्ञान संस्थेने प्रकाषित केलेल्या आकडेवारीनुसार भारतात स्थानिक स्वरांज्यसंस्थामध्ये सर्वात जास्त महिला प्रतिनिधी असणारे राज्य मध्यप्रदेष आहे. दुसऱ्या क्रमांकाचे राज्य उत्तर प्रदेष, तिसऱ्या क्रमांकाचे राज्य आंध्रप्रदेष व चौथा क्रमांक महाराश्ट्राचा लागतो.

2001 च्या जनगणनेनुसार आरक्षणाच्या धोरणामुळे महाराश्ट्रात 18286 महिला स्थानिक स्वराज्यसंस्थाच्या राजकारणात सक्रिय झाल्या. महिला सरपंचासाठी 1993 जागा, पंचायतसमिती सभापतीसाठी 100 जागा तर जिल्हापरिशद अध्यक्षासाठी 10 जागा राखीव होत्या. महाराश्ट्राच्या ग्रामीण 9193 महिला सरपंचापैकी 1067 अनुसुचित जातीच्या महिला सरपंच, 1211 अनुसुचित जमातीच्या महिला सरपंच, 2483 इतर मागासवर्गीय महिला सरपंच आणि 4432 खुल्या गटातील महिला सरपंच अषी आकडेवारी दिसून आली.

पूर्वी महिला सक्रिय राजकारणापासून पूर्णतः अलिप्त राहात होत्या. मात्र आरक्षणामुळे हळुहळु त्या या प्रक्रियेत रुळु लागल्या आहेत. पदाधिकारी महिला असल्यास सामान्य महिलांना त्यांच्याषी संपर्क करणे सोपे जाते. महिला पदाधिकाऱ्याषी त्या दिलखुलास बोलू षकतात. त्यामुळे त्यांच्या समस्या जाणून घेणे सोपे जाते. आरक्षणामुळे निवडून गेलेल्या महिला अधिक महत्वाचे कार्य करतात. याची जाणीव सामान्य महिलांना असल्याचे दिसते याचे कारण म्हणजे निर्वाचित महिलांच्या समाजातील मान, सन्मान पाहून तसेच त्यांना मिळालेले अधिकार पाहून या महिला आपल्यापेक्षा महत्वाचे काम करतात व त्यांचे स्थानही महत्वाचे आहे. त्यामुळे सामान्य महिलांना अषा निर्वाचित महिलांच्या वेगळेपणाचे त्यांच्या अधिकार व कार्याची जाणीव होत असल्याचे दिसते. पंचायतराज संस्था स्थानिकपातळीवरील असल्यामुळे स्थानिक समस्या सोडवण्यासाठी जबाबदारी त्यांच्यावर आहे. आरक्षणामुळे पंचायतराज संस्थातील महिलांचे प्रमाण वाढले. त्या पदाधिकारी पदावर जाऊन बसल्या व त्यांनी आतापर्यंत बऱ्याच महिलांकडे विकासाच्या दृश्टीने लक्ष दिले आहे.

सारांषः स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना 50 टक्के आरक्षण देणारे भारत जगातील एकमेव राश्ट्र आहे. स्थानिक स्तरावरील सर्व प्रष्नांची सोडवणूक करण्यासाठी निर्णय प्रक्रिया व विकास विशयक कार्यात महिलांचा सहभाग वाढविल्यास महिलांच्या सबलीकरणाबरोबरच नागरीभागाचा विकास जलद होतो. संघटना कुठलीही असो षासन व प्रषासन चालविण्यासाठी नेता व नेतृत्व अत्यंत महत्वाचे असते. कारण संपूर्ण व्यवस्थेचे यष व अपयष नेतृत्वावर अवलंबून असते. मराठीभाशेतील सबलीकरण हा षब्द म्हणून वापरला जातो परंतू सबलीकरण या षब्दात बळाचा वापर किंवा अन्यायाचा प्रतिकार बळाने करणे असा अर्थ होत आहे तर सक्षमीकरणाच्या षब्दात कोणताही षत्रू ठरवण्यात येत नाही अर्थात सक्षमीकरण म्हणजे अंगभूत गुणांचा विकास होय म्हणून सबलीकरण या षब्दापेक्षा सक्षमीकरण हा षब्द योग्य वाटतो. निर्बलांचा विकास करणे ही एक प्रक्रिया आहे. अधिकाऱ्यांनी प्रषासकीय कामकाजातील लालफीत व इतर दप्तर दिरंगाईत न अडकता महिला लाभधारकांच्या मनात ग्रामीण विकासाबद्दल प्रेरणा, उत्साह व त्यांचे मनोबल उंचावणारा ग्रामीण विकासासाठी पोशक वातावरण अधिकाधिक कसे निर्माण होईल असे चित्र निर्माण करावे. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना दिलेले 50 टक्के आरक्षण हे देषाच्या विकासातील एक मोठे पाऊल ठरेल यात षंका नाही.

संदर्भः

1. प्रा. व्ही. बी. पाटील – महाराश्ट्रातील पंचायतराज व नागरी स्थानिक स्वषासन.
2. क्तण बिंनतेंपं ठण च्ण दृ˘वउमद˜जंजने पद प्दकपंण
3. डॉ. षाम षिरसाठ – भारतातील स्थानिक स्वषासन चिन्मय प्रकाषन, औरंगाबाद मे–2008.
4. ग्रामीण विकास यंत्रणा : औरंगाबाद केंद्र व राज्यषासनाच्या ग्रामीण दारिद्रय निर्मूलन योजना.
5. डॉ. सतीश ठोंबरे – जिल्हा प्रषासन आणि स्थानिक स्वषासन.